

איך נעשה קאנון?

הקובץ המלומד שלפנינו מלמד כי המאבק על הקאנון - על תוכנו ועל מעמדו של ספר קאנוני אחד, של אסופת ספרים ושל רשימת ספרים - היה חלק בלתי נפרד מכל התרבויות של העולם העתיק - מרומא ועד סין. הוא גם מלמד כי בכל המקרים היה הקורפוס הקאנוני - עד חתימתו - מערכת דינאמית, פתוחה למאבקים ולשינויים

יעקב שביש | 22.04.2004 | 00:00 | עודכן ב: 16:57

Brill, Leiden-Boston, 2003, 283 pp. Margalit Finkelberg and Guy G. Stroumsa and Religious Canons in the Ancient World Homer, the Bible, And Beyond: Literary

"התנ"ך הוא ספר עם-ישראל כמו שהומירוס הוא ספר עם-היוונים" - הקביעה הזאת, שנפוצה במאה ה-19, התכוונה לכך שלא רק היהודים (והנוצרים) הם "עמי הספר", אלא גם היוונים, וכי התנ"ך והאפוס ההומרי - השונים כל כך זה מזה - הם שני ספרי היסוד בקאנון של התרבות (המערבית). מאחוריה הסתתרה ההשקפה, שגם "ספרות חילונית", ולא רק כתבי קודש דתיים, היא קאנון, ושני הסוגים כאחד מהווים מקור ויסוד להשקפת עולם, לחוקים, לכללי התנהגות ולתמונות עבר, וכן סמכות, השראה, מופת ודוגמה לדורות הבאים. הראיה המובהקת לכך היא שאחרי חתימתם הם "נפתחים" להשלמות, להרחבות ולפשרנויות מסוגים שונים.

לא פלא, לכן, שהשם שניתן לקובץ המאמרים מזכיר דווקא את התנ"ך ואת הומרוס. בד בבד, חשיבותו הגדולה טמונה בכך שהקובץ הולך "מעבר" לתנ"ך ולהומרוס ומלמד שהיו עוד "עמי ספר", או "קהילות של טקסטים", שהיו להם "ספרים", הן במובן של קאנון והן במובן של כתבי קודש: מרגלית פינקלברג מציעה לקרוא לספרים האלה בשם הכולל "ספרים מכוננים" כדי להתגבר על ההבחנה בין ספרי דת וספרות חילונית. מדובר בספרים שעיצבו את עולמו של ציבור וקבעו את זהותו.

השימוש הראשון במלה "קאנון" נעשה, כנראה, במאה הרביעית לספירה על ידי אתנסיוס, הבישוף של אנטיוכיה. המלה התייחסה לרשימת הספרים שהכנסייה הכריזה עליהם ככתבי קודש (קודם לכן היה "קאנון" רשימה של אמונות שצריך להאמין בהן). ההגדרה של מבחר מתוך מהספרות החילונית של העולם העתיק המוכרז כקאנון מופיעה לראשונה רק במאה ה-18. מאז התעממה לעתים קרובות ההבחנה בין קאנון של כתבי קודש, וכתבים בעניין דת שיש להם מעמד סמכותי, ובין קאנון פילוסופי או קאנון ספרותי, הכולל את רשימת ספרי המופת ("הקלאסיקה") של תרבות מסוימת. בכל מקרה, יש דמיון רב בתהליך האיסוף, החתימה והענקת המעמד הקאנוני בהקשר הדתי ובהקשר החילוני. תהליך הקאנוניזציה הוא ביטוי וגילוי מרכזי של תולדות הדת והתרבות ושל המאבקים שהתנהלו בתוכם על השליטה, הסמכות והייצוג.

את קובץ המאמרים הניבה קבוצת מחקר בינלאומית שהתכנסה במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית. הקובץ מופיע על רקע "המלחמה על הקאנון" המתנהלת בתרבות הפוסט-מודרנית, כחלק מן המאבק במה שנתפש כמרכז סמכות שתלטי ומדכא - "אירופוצנטריות", "גזענות" ו"גבריות" - שכוחו בא גם מהשלטת הקאנון שלו. "מלחמת הספרים" הזאת יוצאת מהנחת מוצא ששינוי הקאנון הוא הן תנאי הכרחי לשינוי המערך "ההגמוני" בעולם הדעות והערכים, והן ביטוי מרכזי של

השינוי. ממילא ברור, שכל ניסיון לקבוע קאנון, כמו שעשה הרולד בלום בספרו "הקאנון המערבי" (1994), או, כפי שנעשה במקומותינו, תחילה על ידי "הכינוס" ואחר כך על ידי יצירת "ארון הספרים היהודי", דינו לעורר מחלוקת חריפה. הקובץ רחב האופקים והמלומד שלפנינו מלמד כי המאבק על הקאנון - על תוכנו ועל מעמדו של ספר קאנוני אחד, של אסופת ספרים ושל רשימת ספרים, היה חלק בלתי נפרד מכל התרבויות של העולם העתיק - מרומא ועד סין. הוא גם מלמד כי בכל המקרים היה הקורפוס הקאנוני - עד חתימתו - מערכת דינאמית, פתוחה למאבקים ולשינויים. מאמרי הקובץ מציעים דיון השוואתי באינטרסים ובתהליכים העושים קאנון ובזיהוי המנגנונים והאנשים העומדים מאחורי העשייה.

להיסטוריה של הקאנוניזציה יש שני היבטים: האחד, תהליך הקאנוניזציה ומטרותיו, והאחר, האופן שבו זכו הספר, האסופה או האוסף, למעמד הקאנוני העל-זמני שלהם, והאופנים השונים שבהם הפך מקור ההתייחסות לספרות הנובעת מהם ומשתלשלת מהם. התהליך הראשון קשור, במקרים רבים, במעבר מספרות בעל פה לספרות שבכתב, לפעמים בחיבור (כינוס) של כמה ספרים לספר אחד, בהחלטה על הנוסח האוטנטי והמוסמך, ולבסוף, בחתימת הקאנון. ההיבט האחר הוא המאבקים שהתנהלו בין קבוצות והשקפות שונות בתוך כל אחת מן המערכות הדתיות והתרבותיות סביב הענקת המעמד הקאנוני. לא אחת, בתגובה על ההגמוניות של קאנון המייצג את "הדעה המרכזית", יוצרות קבוצות "מינות" קאנון אלטרנטיבי משלהן. זאת ועוד: מעמד קאנוני לספר, או לקורפוס של ספרים, המבטא תהליכי האחדה של הדת והתרבות, אינו מבטל בהכרח את עובדת קיומם של ספרים אחרים הנמצאים מחוץ לקאנון.

חשיבות הקובץ אינה רק במאמרים השונים שבו, אלא גם בכך שכל מקרה תורם להבהרת השונה והמשותף בינו ובין המקרים האחרים. הוא מאפשר לבחון מדוע "קאנונים" מסוימים חצו גבולות תרבותיים, ואילו אחרים נותרו במסגרת התרבות הספציפית, וכן לענות על השאלה מה קדם למה: יצירת הקאנון, או ההשקפה שיש צורך ליצור אותו על ידי בחירה מתוך טקסטים שונים? דוגמה לכך היא ההשוואה הנזכרת בין התנ"ך לאפוס ההומרי. האפוס ההומרי בא לתפוס את מקומם של אפוסים אחרים תוך כדי שילוב חלק מהם בטקסט שלו ורוויזיה של המסורת בת התקופה ההירואית כדי להתאים אותה ליוון של התקופה הארכאית. המעשה הזה, כותבת מרגלית פינקלברג, העניק לאפוס ההומרי את מעמדו המועדף, ובעצם הבלעדי, והוא "המציא" במאה השמינית לפנה"ס מסורת היסטורית פאן-הלנית. בסמיכות זמן באה כנראה הכתיבה ההיסטורית הדוֹיטרונומיסטית בעם ישראל לערוך מסורות קדומות ולעשות בהם רוויזיה כדי "להמציא" מסורת היסטורית "פאן-ישראלית". וכמו שבימי בית שני הפך התנ"ך ליסוד התודעה ההיסטורית, כך נהפך הומוס ל"תנ"ך של היוונים"; המקור לעולם ערכים, מצד אחד, והנושא הן לפרשנות היסטורית והן לפרשנות אלגוריסטית (שהשפיעה על התפתחות הפרשנות האלגוריסטית של המקרא). אבות הכנסייה, שקראו את התנ"ך קריאה כריסטולוגית, ביקשו בד בבד ל"נצר" את האפוס ההומרי.

סטפן ב' צ'פמן מנתח במאמרו את התיאוריות השונות המנסות לקבוע את השלבים השונים של יצירת הקאנון המקראי ואת הסיבות והנסיבות שהעניקו תחילה מעמד קאנוני לספרים בודדים בתוכו, ולבסוף לאסופה המקראית כולה, כלומר, לתורה נביאים וכתובים (החיבור ה"פיסי" שלהם ל"ספר" אחד נעשה רק במאה העשירית). לפי ההשקפה המקובלת נחתם התנ"ך ביבנה, בשנת 90 לספירה לערך, ורק אז קיבל את מעמדו הקאנוני כאסופה של כתבי קודש. לדעתו, החומש קיבל מעמד של כתבי קודש (שבמשך הזמן הורחב גם לספרים אחרים) כתגובה למעמד המרכזי שהנצרות הקדומה נתנה לספרי הנביאים. ובכל זאת, ההבדל בין התנ"ך כ"כתבי קודש" לאפוס ההומרי כקאנון עמוק ומהותי. גם מעמדם שונה: לתרבות היוונית וההלניסטית היו הרבה ספרים, אבל לא ספר קאנוני אחד, כותב רוברט

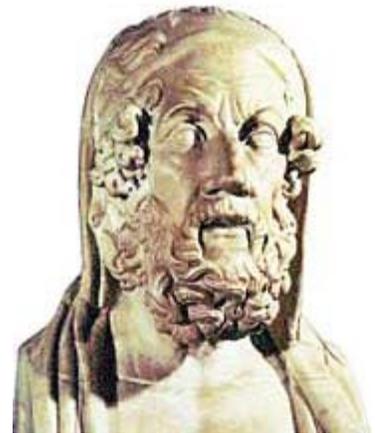
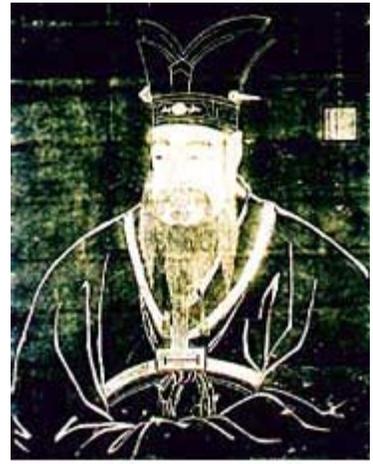
למברטון במאמרו על קורפוס הספרים הנאו-פלטוני, ובקבוצות שונות בתוך התרבות הרבגונית הזאת היה לספרים שונים מעמד מיוחד. האפוס ההומרי, שהיה מטרה לביקורת חריפה, זכה למעמד מועדף על ידי האסכולה הנאו-פלטוניסטית (ודרכה על אבות הכנסייה) כמקור החוכמה. על המעמד של התנ"ך, לעומת זאת, לא היתה כמעט מחלוקת לא ביהדות ולא בנצרות.

מאמר מרתק של שאול שקד מלמד על האופי השונה שהיה לתהליך התגבשות של הקאנון הזרתוסטרי (ה"אווסטא") ושל הספרות הזורואסטרי שהתחברה אחר כך בלשון פהליי. מדובר בתהליך ארוך מאוד, שנמשך כ-1,500 שנים, ואשר תולדותיו, בחלק גדול מהזמן זה, לוטות בערפל. הקאנון הזה הועלה על הכתב רק במאה השישית לפני הספירה, כנראה, אך לא היה בעל אופי "חתום", שאסור לשנות בו דבר בשל עתיקותו, אלא הוא הושלם והורחב במשך תקופת זמן ארוכה, גם בשאילה ממקורות חיצוניים. גם קאנונים אחרים עברו תהליך כזה, אבל במקרה הפרסי לא היתה התעלמות מהשאילה מבחוץ ולא התכחשות לה.

בד בבד, הקאנון הזורואסטרי (וצריך להבחין בינו ובין רעיונות ומוטיוויים שונים, שהיתה להם השפעה עצומה מחוץ לגבולות התרבות הפרסית) לא פרץ את גבולות אירן. פולחן האל האיראני מיתרא אמנם נפוץ בכל רחבי האימפריה הרומית, והגיע לשיאו במאה השלישית לספירה, אך הוא נדחה מפני הנצרות. ג' סטרומזה סבור שניצחון הנצרות על "הדתות המזרחיות" נבע מכך, שלדת מיתראס לא היה "ספר", כמו שהיה לנצרות. לא היה להן ספר קדוש ועממי בצורת "קודקס". לפי זה, לפן ה"טכני" - החלפת המגילה בספר בצורת גיליונות שטוחים של פפירוס או קלף, שנכתב משני צדיהן ושנתפרו יחד בתוך כריכה -

היתה השפעה מכרעת על הצלחת הקאנון. במלים אחרות, לבשורה של הנצרות לא היה רק תוכן מהפכני, אלא היא יצרה "קהילת קוראים" בעלת אופי חדש. התגובה היהודית לתופעה החדשה והיריבה הזאת היתה האיסור להעלות על הכתב את התורה שבעל פה, כדי לשמור על המעמד המקודש של התורה ולא להניח גם אותה בידיהם של המינים.

הקובץ נחתם במאמר של אנדרו פלאקס, הדין ביצירת הקאנון של הטקסטים הקונופוציוניים, הנעדרים ממד דתי כלשהו, שהיה למסד של התרבות הסינית. המאמר מציע הארה מנקודת התצפית של המזרח הרחוק על המזרח הקרוב. פלאקס סבור כי המכנה המשותף שהקובץ מבקש למצוא בקאנונים השונים של המזרח הקרוב העתיק הוא בעצם דק למדי. בכל זאת הוא מוצא קווי דמיון ביניהם. אלה אינם נמצאים דווקא במעמדו של הקאנון ובתוכנו, אלא בתהליכי יצירתו, גיבושו והתקבלותו. באקלים דעות, שבו "רב-תרבותית" ו"אנטי קאנוניות" משקפים לעתים לאו דווקא פלורליזם וסובלנות אלא דוגמטיות, כוללניות וצרות-אופקים, חשוב ללמוד שתרבותו של העולם הקדום היתה "רב-תרבותית" לא פחות, ואולי גם יותר, מזו המודרנית, וכי הוויכוח על הקאנון אינו תופעה חדשה. הקובץ הזה, שרק מקצת ממאמריו היה אפשר להזכיר פה, הוא לא רק ספר לבעלי עניין, אלא תורם תרומה שקשה להפריז בחשיבותה לשיח על הקאנון.

קונפוציוס, זרתוסטתרא, הומרוס: המאבק על הקאנון - על תוכנו ועל מעמדו של ספר קאנוני אחד, של אסופת ספרים ושל רשימת ספרים - היה חלק בלתי נפרד מכל התרבויות של העולם העתיק, מרומא ועד סין
